(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

NAVJYOT / Vol. XIV / Issue – I ISSN 2277-8063

“महिला बचत गटांच्या सक्षमीकरणासाठी पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची कामगिरी.”

अमृता संदीप घोणे संशोधक प्रो.रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,आकुरडी,पुणे-४४.

डॉ. श्री. किशोर शंकर निकम प्रोफेसर / मार्गदर्शक डि. वाय. पाटील कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,पिंपरी,पुणे.

प्रस्तावना:

महिला बचत गट हे ग्रामीण व शहरी महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी महिलांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत. महिला सक्षमीकरण हा समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी एक महत्त्वाचा घटक आहे. महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन वाढवण्यासाठी बचत गट एक प्रभावी माध्यम ठरले आहे. ग्रामीण आणि शहरी भागातील महिलांना वित्तीय साक्षरता, स्वयंरोजगार आणि आर्थिक स्थैर्य प्रदान करण्याच्या दृष्टीने महिला बचत गटांची भूमिका मोलाची आहे. महाराष्ट्र राज्यातील पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने महिला बचत गटांच्या सक्षमीकरणासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी केली आहे बँकेने बचत गटांना आर्थिक मदत, प्रशिक्षण आणि इतर आवश्यक साधने पुरवली असून, त्यामुळे महिलांच्या आर्थिक स्थितीत लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. या संशोधन पत्राद्वारे महिला बचत गटांच्या सक्षमीकरणासाठी बँकेच्या योगदानाचा सखोल अभ्यास केला जाईल.

परिचय :

महिला बचत गट हे सूक्ष्म वित्तीय प्रणालीतील महत्त्वाचे घटक असून, महिला बचत गटांद्वारे मोठ्या प्रमाणात महिलांना स्वयंरोजगार व वित्तीय शिक्षण दिले जाते. बँकेने या गटांना वित्तपुरवठा, प्रशिक्षण, आणि विविध योजना उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

महिला बचत गट म्हणजे १० ते २० महिलांचा समूह, जो एकत्र येऊन ठराविक कालावधीत बचत करतो आणि परस्परांना आर्थिक सहाय्य पुरवतो. हे गट महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी प्रभावी ठरले आहेत. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने अशा गटांना आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देण्यासाठी विविध कर्ज योजना, अनुदाने, तसेच वित्तीय व व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू केले आहेत. बँकेच्या मदतीने महिलांना उद्योगधंदे उभारण्याची संधी मिळाली असून, त्यांच्या आयुष्यात सकारात्मक बदल घडले आहेत.

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने महिला बचत गटांना दिलेल्या विविध योजनांमध्ये सूक्ष्म वित्तपुरवठा, स्वावलंबी महिला गटांसाठी विशेष कर्ज योजना कमी व्याजदरावर कर्ज उपलब्ध करून देणे, कर्जावर व्याज परतावा देणे. तसेच महिला उद्योजकता विकास कार्यक्रम यांचा समावेश आहे. या योजनांमुळे महिला स्वतःच्या व्यवसायाला चालना देऊ शकल्या आहेत आणि त्यांनी आर्थिक आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल केली आहे.

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे सहकार्य :

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक महिलांच्या बचत गटांना पुढील प्रकारे सहकार्य करते.

- **मुद्रांक अनुदान आणि कर्जपुरवठा:** महिला बचत गटांना अत्यल्प व्याजदरात कर्ज उपलब्ध करून देणे.
- **आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम:** महिलांना आर्थिक व्यवस्थापन, बचत आणि गुंतवणूक याबद्दल प्रशिक्षण देणे.
- **उत्पन्न वाढीच्या योजना:** विविध लघुउद्योग आणि स्वयंरोजगारासाठी भांडवल उपलब्ध करून देणे.
- **स्वयं-साहाय्यता गटांचे बळकटीकरण**: विविध महिला गटांना एकत्र आणून त्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणे.

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची भूमिका :

- **आर्थिक सहाय्य:** पीडीसीसी बँक महिला बचत गटांना अल्प व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करून देते, ज्यामुळे त्यांना लघुउद्योग, शेती, पशुपालन इत्यादी क्षेत्रांमध्ये व्यवसाय उभारण्यास मदत होते.
- **प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शन:** बँक विविध प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करते, ज्याद्वारे महिलांना उद्योजकता, वित्तीय साक्षरता, आणि व्यवस्थापन कौशल्ये विकसित करण्याची संधी मिळते.
- **शासकीय योजनांचा लाभ:** पीडीसीसी बँक राज्य आणि केंद्र सरकारच्या विविध योजनांची माहिती आणि लाभ महिला बचत गटांपर्यंत पोहोचवते, ज्यामुळे त्यांना अनुदान, सबसिडी, आणि इतर सुविधांचा लाभ घेता येतो.

महिला बचत गटांचा आर्थिक प्रभाव:

- **स्थैर्य आणि आत्मनिर्भरता:** महिला कुटुंबाच्या आर्थिक गरजा स्वतः भागवू लागल्या आहेत.
- **उद्योग आणि व्यवसाय**: महिला लघुउद्योग सुरू करून स्थिर उत्पन्न मिळवतात.

- **कौटुंबिक आणि सामाजिक परिवर्तन:** शिक्षण आणि आरोग्यावरील खर्च वाढल्यामुळे कुटुंबाची जीवनशैली सुधारली आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने महिला बचत गटांसाठी राबविलेल्या योजनांचा अभ्यास करणे.
2. या योजनांचा महिला बचत गटांच्या आर्थिक स्थितीवर झालेल्या परिणामाचा आढावा घेणे.
3. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी बँकेच्या योगदानाचे विश्लेषण करणे.
4. भविष्यातील सुधारणा व संधींचा आढावा घेणे.

गृहितके:

1. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या योजनांमुळे महिला बचत गटांचे आर्थिक सक्षमीकरण झाले आहे.
2. महिलांना स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात बँक यशस्वी ठरली आहे.
3. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या सहाय्याने महिला बचत गटांचे वित्तीय साक्षरता व व्यवस्थापन कौशल्य वाढले आहे.

संदर्भ साहित्याचा आढावा :

या संशोधनासाठी विविध आर्थिक अहवाल, सरकारी दस्तऐवज, PDCC बँकेचे वार्षिक अहवाल, महिला आर्थिक सक्षमीकरणावरील संशोधन निबंध, आणि बचत गटांवरील अभ्यासांचा समावेश केला जाईल. तसेच, बँकेच्या अधिकृत संकेतस्थळावरील माहिती आणि अभ्यासक्रमिक संदर्भ वापरले आहेत.

संदर्भ साहित्याचा आढावा घेण्यासाठी काही महत्त्वाचे अभ्यास खालीलप्रमाणे आहेत:

1. **प्रकाश पांढरमिसे - "पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक- महिला बचत गटाची अर्थवाहिनी"**: या लेखात लेखकाने पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या महिला बचत गटांसाठी केलेल्या आर्थिक योगदानाचे विश्लेषण केले आहे. सहकारी बँका महिला बचत गटांना कशाप्रकारे वित्तीय सेवा पुरवतात आणि त्यांच्या सक्षमीकरणात कसा हातभार लावतात, यावर या लेखात चर्चा आहे.
2. **डॉ. निशिगंध कापसे "लातूर जिल्ह्यातील महिला बचत गटांचे महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासातील योगदान"**: हा संशोधन प्रबंध लातूर जिल्ह्यातील महिला बचत गटांनी सुरू केलेल्या लघुउद्योग आणि व्यवसायांनी ग्रामीण विकास आणि महिलांच्या आर्थिक विकासावर केलेल्या योगदानाचा अभ्यास करतो.या अभ्यासात महिला बचत गटांनी ग्रामीण भागात निर्माण केलेल्या आर्थिक परिवर्तनावर भर देण्यात आला आहे. महिलांची उत्पन्न वाढ, स्वावलंबन, आणि कौशल्यविकास या संदर्भातील महत्त्वाच्या बाबींचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे.
3. **प्रा. रूपाली देओळेकर - "भारतातील स्वयंसहायता बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण"**: या संशोधनात भारतातील स्वयंसहायता बचत गटांच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरण कसे साध्य होते, त्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक जीवनावर होणारे परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.
4. **शिवकुमार केशवराव पांचाळ आणि डॉ. एस. एस. पतंगे**: त्यांच्या **"महिलांचे आर्थिक सबलीकरण: स्वयंसहाय्यता बचतगट"** या संशोधनात, महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत स्वयंसहाय्यता बचतगटांच्या भूमिकेचे विश्लेषण केले आहे. त्यांनी महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय सक्षमीकरणासाठी बचतगट कसे प्रभावी ठरतात, यावर प्रकाश टाकला आहे.
5. **सुवर्णा गोखले आणि बागेश्री पोंक्षे**: **"बँकेत पाऊल टाकण्यापूर्वी"** या त्यांच्या पुस्तकात, ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक साक्षरतेवर भर देण्यात आला आहे. बँकिंग व्यवहारांची माहिती आणि बचतगटांच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण कसे साधता येते, याचे मार्गदर्शन त्यांनी केले आहे.

वरील अभ्यासांमध्ये महिला बचत गटांच्या सक्षमीकरणावर विविध पैलूंनी विचार केला गेला आहे. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या सहभागाने या गटांमध्ये झालेल्या सकारात्मक बदलांचा यामध्ये उल्लेख आढळतो.

संशोधन पद्धती :

१. समस्या विधान: "महिला बचत गटांच्या सक्षमीकरणासाठी पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची कामगिरी"

संशोधनाची पद्धत प्रामुख्याने दुय्यम माहिती स्त्रोतांवर आधारित आहे. खालीलप्रमाणे संशोधनाची पद्धत राबविण्यात आली आहे:

संशोधनामध्ये महिला बचत गटांचे सक्षमीकरण व त्यासाठी बँकेने घेतलेल्या उपाययोजना, आर्थिक मदत, कर्ज सुविधा, प्रशिक्षण कार्यक्रम, तांत्रिक मदतीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

२. मर्यादा:

- उपलब्ध दुय्यम माहितीवर संशोधन आधारित असल्याने, प्राथमिक माहितीची उणीव भासू शकते.
- बँकेच्या कामगिरीचा सर्वसमावेशक अभ्यास करण्यासाठी भविष्यात प्राथमिक संशोधनाचा समावेश करता येईल.

३. कालावधी:

अभ्यासाचा कालावधी हा २०१८-१९ ते २०२१-२२ एवढा असणार आहे.

४. माहिती संकलन व विश्लेषण:

संकलित माहितीचे वर्णनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

महिला सक्षमीकरणासाठी महिला स्वंय बचत गटांना मार्गदर्शन व कर्ज सुविधा उपलब्ध करुन देण्यासाठी पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या मुख्य कचेरी स्तरावर **"महिला विकास कक्षाची स्थापना"** करण्यात आली आहे.

1. **नियमित कर्ज परतफेड योजना :**

महिला सबलीकरणाच्या उददेशाने महिला स्वयंसहाय्यता बचतगटांना बँकेकडून कर्ज पुरवठा होत असुन मुदतीत कर्ज परतफेड करण्यास उत्तेजन देण्याच्या दृष्टीने मा. संचालक मंडळाने घेतलेल्या निर्णयानुसार महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट विभागामार्फत महिला बचत गटानां रु. ५.०० लाखापर्यत विनातारण कर्ज तसेच रु. १०.०० लाखापर्यंत प्रकल्पासाठी कर्ज पुरवठा करण्यात येत असून दारिद्र रेषेखालील बचतगटांना द.सा.द.शे. ७% आणि सर्व साधारण बचतगटांना द.सा.द.शे ८% असा सवलतीचा दर आकारण्यात येतो. तसेच नियमित कर्ज परतफेड करणाऱ्या महिला स्वंय बचतगटांना बँकेची ४% व्याज परतावा योजना लागू करण्यात आली असून

1. सन **२०१८-१९** या आर्थिक वर्षामध्ये एकुण ६१२ महिला बचतगटांना रक्कम **रु.१२,२१,३८०/-** व्याज परतावा देण्यात आला आहे.
2. सन **२०१९-२०** या आर्थिक वर्षामध्ये एकुण ७४९ महिला बचतटांना **रु.१८,०५,२००/-** व्याज परतावा देण्यात आला आहे.
3. सन **२०२०-२१** या आर्थिक वर्षामध्ये एकुण ९७७ महिला बचतगटांना **रु.२१,६३,२३४/-** व्याजपरतावा देण्यात आला आहे.
4. सन **२०२१-२२** या आर्थिक वर्षामध्ये एकुण १०८१ बचतगटांना रक्कम **रु.२३,९२,७२३/-** व्याज परतावा देण्यात आलेला आहे.

तक्ता क्र. १

बचत गटांची संख्या

अनु. क्र.	आर्थिक वर्ष	बचतगट संख्या
१	**२०१८-१९**	**६१२**
२	**२०१९-२०**	**७४९**
३	**२०२०-२१**	**९७७**
४	**२०२०-२१**	**१०८१**

विश्लेषण: (तक्ता क्र.१)

वरील टेबलनुसार, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या महिला बचतगटांसाठीच्या योगदानात सातत्याने वाढ झालेली दिसते.

- २०१८-१९ मध्ये ६१२ बचत गट होते, तर २०२१-२२ मध्ये ते वाढून १०८१ झाले आहेत.
- म्हणजेच चार वर्षांत बचत गटांची संख्या ७६.७% ने वाढली आहे, यावरून महिलांच्या बचत गट निर्मितीस चांगला पाठिंबा मिळाल्याचे दिसते.

तक्ता क्र. २

व्याज परतावा रक्कम:

अ.क्र.	आर्थिक वर्ष	बचत गट संख्या	व्याज परतावा रक्कम
१	२०१८-१९	६१२	रु.१२,२१,३८०/-
२	२०१९-२०	७४९	रु.१८,०५,२००/-
३	२०२०-२१	९७७	रु.२१,६३,२३४/-
४	२०२१-२२	१०८१	रु.२३,९२,७२३/-

विश्लेषण: (तक्ता क्र.२)

- २०१८-१९ मध्ये रु.१२,२१,३८०/- एवढी व्याज परतावा रक्कम होती,जी २०२१-२२ मध्ये वाढून रु.२३,९२,७२३/- झाली आहे.
- यामध्ये ९६% वाढ झाली असून, याचा अर्थ बचत गटांच्या आर्थिकव्यवहारांमध्ये मोठी वाढ झाली आहे.

ब) प्रशिक्षण व मार्गदर्शन :-

स्वयंसहाय्यता महिला बचतगटातील महिलांना बचतगटाचे कामकाज, दप्तर लिखाण, बँकेकडून होत असलेले कर्ज धोरण, सोयी-सुविधा बचतगटाच्या पंचसुत्रीचा अवलंब तसेच बँकेचे विविध उपक्रम व योजना इत्यादी महिती देण्यासाठी शाखा स्तरावर मार्गदर्शन कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात येते. सदर मार्गदर्शन कार्यशाळेकरीता सन २०२१-२२ या वर्षाकरीता नाबार्ड अर्थसहाय्य योजने अंतर्गत रक्कम रु. ३५,२२७/- बँकेस प्राप्त झाली आहे.

क) प्रदर्शन व विक्री :-

ग्रामीण व शहरी भागातील बँकेशी संलग्न असलेल्या बचत गटातील महिलांच्या उद्योजकतेला वाव मिळावा या उद्देशाने दिवाळी सणाचे औचित्य साधुन बँकेच्यावतीने दिवाळी महोत्सवाचे आयोजन करण्यात येते. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटविभागामार्फत महिलांनी तयार केलेल्या वस्तूंना बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी बँकेच्या वतीने लक्ष्मीरोड शाखा इमारतीमध्ये कायमस्वरुपी शारदा बझार विक्री केंद्राची मोफत सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे. तसेच महिलांना रोजगार निर्मिती मिळणेच्या उद्देशाने जिल्ह्यातील तालुका स्तरावर शाडू मातीपासून गणपती बनविणे प्रशिक्षण कार्यशाळा महिला प्रशिक्षकांकडुन घेण्यात आल्या. त्याचप्रमाणे स्वयं महिला बचतगटातील महिलांना बचतगटाचे कामकाज, दप्तर लिखाण, बँकेकडून होत असलेले कर्ज धोरण, सोयी-सुविधा इत्यादी माहिती देण्यासाठी शाखा स्तरावर मार्गदर्शन कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात येते.

बँकेच्या वतीने दिपावली सणाचे औचित्य साधून बँकेच्या लक्ष्मीरोड शाखेच्या आवारात बँकेशी संलग्न महिला बचतगटातील महिलांनी उत्पादित केलेल्या दिपावली सणाच्या वस्तू व खाद्यपदार्थांचे प्रदर्शन व विक्रीचे आयोजन करण्यात येते . त्याचप्रमाणे महिला बचतगटातील कार्यकर्तुत्वान महिला उद्योजकाना ओळखून त्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणांसाठी व प्रोत्साहानासाठी त्यांनी उत्पादित केलेल्या वस्तुच्या विक्री करिता भिमथडी जत्रा व कात्रज जत्रा इ. च्या माध्यमातून मोफत स्वरुपात महिलांसाठी स्टॉल उपलब्ध करुन दिले जातात.

ड) जागतिक महिला दिन :-

जागतिक महिला दिनाचे औचित्य साधून बँकेच्या वतीने **" महिला स्नेह मेळावा व गौरव समारंभाचे "** आयोजन करण्यात येऊन बँकेच्या १५ विभागातुन प्रत्येकी एक असे १५ उत्कृष्ठ महिला बचतगटांना सन्मानित करण्यात येते. तसेच उपस्थित सर्व सहभागी महिलांची हिमोग्लोबीन तपासणी करण्यात येऊन महिलांसाठी महिला सक्षमीकरण या विषयावरील व्याख्यान व सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात येते.

निष्कर्ष:

पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या सहकार्यातून महिला बचत गटांचे आर्थिक सक्षमीकरण प्रभावीपणे झाले आहे. महिलांचे उत्पन्न वाढले असून त्यांचा सामाजिक व आर्थिक स्तर उंचावला आहे. बँकेच्या वित्तीय सहाय्याने अनेक

महिलांनी स्वतःचे व्यवसाय सुरू केले आहेत, यामुळे ग्रामीण आणि शहरी भागातील महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्या आहेत.

१. बचत गटांची वाढ: महिलांचा स्वयंपूर्णतेकडे वाढता कल दिसून येतो.

२. आर्थिक सहाय्याचा प्रभाव: व्याज परताव्यातील वाढीमुळे महिलांना कर्जाची परतफेड सुलभ झाली आहे.

३. संस्थेचा सकारात्मक सहभाग: पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सातत्याने मदत केली आहे. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने महिला बचत गटांना दिलेल्या आर्थिक मदतीमुळे महिलांच्या उत्पन्नात आणि व्यवसाय संधींमध्ये वाढ झाली आहे.

शिफारशी :

१. आणखी बचत गट स्थापन करावेत – ग्रामीण व शहरी भागात महिला बचत गट वाढवण्यासाठी बँकेने विशेष योजना आणाव्यात.

२. प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शन – महिलांना आर्थिक साक्षरतेसाठी प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

३. अधिक अनुदान आणि योजनांचा लाभ – राज्य व केंद्र सरकारच्या विविध योजना अधिकाधिक गटांना उपलब्ध करून द्याव्यात.

४. डिजिटल बँकिंगचा प्रसार – महिलांना ऑनलाइन व्यवहार आणि डिजिटल बँकिंगची माहिती दिल्यास त्यांचा आर्थिक व्यवहार अधिक प्रभावी होईल. यामुळे महिलांचे सक्षमीकरण आणखी मजबूत होऊ शकते आणि बँकेच्या सहभागामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थैर्यात भर पडेल.

संदर्भ:

१. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचा वार्षिक अहवाल.

२. राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (NRLM) – अधिकृत संकेतस्थळ

३. जागतिक बँक – महिला आर्थिक सक्षमीकरण अहवाल, २०२१.

४. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक महासंघाचा अभ्यास अहवाल, २०२०.

५. pragaticollegedombivli.org

६. एम.यू.मुलानी महिला स्वयं सहाय्यता बचत गट, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे,डिसेंबर २००६.